

over de leescultuur onder arbeiders in Gent, over de term 'realisme' als tijdsaanduiding in de Nederlandstalige letterkunde, over Gezelles gelegenheidspoëzie en over het debat tussen Max Rooses en Pol de Mont over het al dan niet vasthouden aan didactische en moralistische elementen in de letterkunde.

De redacteuren volgden met hun bundel een initiatief van W. van den Berg en P. van Zonneveld over de Noord-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw. Misschien zou een derde bundel een gemeenschappelijk initiatief kunnen zijn. Verlooy stimuleerde dit al door zijn uitspraak: 'Voorders, wy zyn inderdaed het zelve volk, 't zelve in tael, imborst, zeden en gebryken. Daerom, laet ons gezamentlyke Nederlanders, schoon wy van staet geschyden zyn, ons ten minsten in de Nederlandsche konsten aanzien als gevaderlanders en gebroeders'.

P. van Hees

M. G. J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant(circa 1810-1914)*(Dissertatie Utrecht 1990; 's-Hertogenbosch: Het Noordbrabants genootschap, 1990,408 blz., f39,50, ISBN 90 70814 39 0).

Nog niet eens zo lang geleden stond het leven van wat 'het gewone volk' genoemd werd in het brandpunt van de sociaal-economische historische belangstelling. De pendelbeweging in het vak heeft meer recentelijk geleid tot een ware hausse in studies over de maatschappelijke bovenlaag. Men denke aan bijdragen over de elite in Gouda (J. J. de Jong), Hoorn (L. Kooijmans), Leiden (M. Prak) en Amsterdam (B. de Vries) In een recensie over dit laatste boek merkt Joh. de Vries op dat er sprake moet zijn geweest van monnikenwerk. Die kwalificatie kan zonder meer worden overgenomen bij een beschouwing over Duijvendaks proefschrift. Het reconstrueren en analyseren van elite en machtsverhoudingen in een zo uitgebreide regio als oostelijk Noord-Brabant en dat alles gedurende een periode van grote economische en maatschappelijke veranderingen is een onderneming die respect afdwingt.

Bij wie werden Napoleon en zijn gevolg ondergebracht tijdens hun bezoek aan Den Bosch in 1810 en wie waren de leidende figuren achter de katholiekendagen vanaf 1910, zijn de openingsvragen die Duijvendak zich stelt en daarmee heeft hij de aandacht van de lezer voor het vraagstuk van de regionale elite en de ontwikkeling daarin op knappe wijze gevangen. Er volgen dan twee inleidende hoofdstukken waarin theoretische en methodologische beschouwingen over het onderzoek zijn opgenomen en de demografische, economische en sociale context van de streek geschilderd wordt.

De definitie van 'elite' is in dit onderzoek niet beperkt tot ofwel de bestuurlijke, ofwel de financiële elite. Zo een kunstmatige inperking van het te bestuderen object zou, zo blijkt later uit de resultaten, de werkelijkheid ook geweld hebben aangedaan. Het tweede deel van het boek reconstrueert eerst de financiële elite uit een viertal bronnen, die de periode tussen 1810 en 1910 afdekken. Met behulp van een netwerkanalyse is voorts nagegaan hoe de bestuurlijke elite er uit zag en hoe deze zich in de beschreven jaren ontwikkelde. Als de auteur dan deze twee soorten elite met elkaar vergelijkt, ziet men tot 1875 een grote overeenkomst tussen beide. Pas vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw trad er een scheiding tussen de twee toplagen op, waarbij opvalt dat de bestuurlijke elite tevens een meer heterogeen karakter kreeg.

In het derde deel van zijn boek gaat de auteur meer in de narratieve richting. Met behulp van een prosopografische benadering beschrijft hij het complex van Bossche families dat gedurende het grootste gedeelte van de negentiende eeuw zowel bestuurlijk als financieel de toon aan gaf in de regio. Het *connubium* en *convivium* leveren het basismateriaal voor dit onderdeel, zodat

de lezer geïnformeerd wordt over onderlinge familierelaties, maar ook over de meer informele omgang in sociëteiten en genootschappen. Nog concreter wordt het verhaal wanneer de lotgevallen van drie families ten tonele gevoerd worden. De familie De la Court bekleedde reeds rond 1800 een voornamende plaats in de katholieke bestuurlijke elite, maar moest eind negentiende eeuw een stap terug doen. Als vertegenwoordiger van de nieuwe industriële elite wordt de familie Jürgens gepresenteerd, die na de introductie van de margarinefabricage uitgroeide van een regionale boterproducent tot een internationaal opererend fabrikant. De boerenemancipatie zorgde voor een nieuw soort elite, die groot werd via lokale en regionale bestuurlijke functies in organisaties als de boerenbond. De uit Beugen afkomstige J. A. Ards bijvoorbeeld bezette in 1900 een centrale plaats in het bestuurlijk netwerk van de onderzochte regio, zonder dat zijn familie kon bogen op een lange bestuurlijke achtergrond of grote financiële reserves.

Duijvendak kiest vervolgens een drietal momenten van politieke strijd in oostelijk Noord-Brabant om aan de hand daarvan het feitelijk functioneren van de beschreven elites te illustreren. De tot op dit moment in het boek onderbelichte rol van de rooms-katholieke geestelijkheid treedt nu prominent voor het voetlicht. In de periode 1826-1830 was er sprake van een grote oppositie tegen de landelijke overheid. Met name de regionale elite uitte de lang gevoelde ergernis over de bevoorrechte positie van de protestantse minderheid. Het katholieke element kwam nog sterker naar voren in de gelijktijdig gevoerde strijd tegen het regeringsbeleid met betrekking tot het rooms-katholieke onderwijs. Ook de tweede case-study handelt over het onderwijs en beschrijft de regionale variant van de landelijke schoolstrijd. Deze leidde tot conflicten binnen de elite en resulteerde in plaatselijk verschillende uitkomsten.

De strijd om de boeren is het derde punt waarin de conflicten tussen oude en nieuwe elite zich manifesteerden. Van oudsher had de Maatschappij van landbouw de belangen van de boeren vertegenwoordigd. De katholieke clerus streefde echter andere belangen na dan de oude elite die domineerde in deze maatschappij. De oprichting van de Noordbrabantsche christelijke boerenbond (NCB) werd dan ook door de geestelijkheid gestimuleerd en sloot aan bij het vestigen van sterke standsorganisaties. De strijd tussen NCB en Maatschappij van landbouw werd duidelijk door de eerste gewonnen en was volgens Duijvendak kenmerkend voor drie emancipatiebewegingen: die van de kleine boeren ten opzichte van de landheren, van de regio ten opzichte van Den Bosch en niet in de laatste plaats van het katholieke deel van de Nederlandse bevolking.

Daarmee sluit de auteur een relaas af dat op beeldende wijze laat zien hoe de macht van de oude bestuurlijke en financiële elite afnam ten faveure van de opkomende industriëlen en de bestuurders van nieuwe politieke en sociale organisaties. Uit een bewonderenswaardig groot aantal bronnen en met een veelheid aan benaderingen heeft Duijvendak in dit proefschrift een overtuigend beeld van de ontwikkeling van de regionale elite in oostelijk Noord-Brabant geschetst. Wat makkelijk had kunnen verworden tot ofwel een zeer technisch, ofwel een zeer anekdotisch verhaal, is nu een evenwichtige geschiedenis geworden.

Bij één punt, van ondergeschikt belang, wens ik een opmerking te maken. In een poging ook moderne sociale geschiedenis leesbaar te houden, kiezen steeds meer auteurs ervoor grote delen van de technische analyses in bijlagen op te nemen. Ook in Duijvendaks proefschrift vormt de echte tekst slechts de helft van de inhoud. Wanneer deze compositorische vernieuwing te stringent wordt doorgevoerd — zoals mijns inziens hier gebeurt —, belanden ook voor het begrip wezenlijke tabellen ten onrechte in een bijlage. Voor de lezer betekent dit dat er onnodig veel heen en weer gebladerd moet worden. En toch is een overzichtelijke, de tekst ondersteunende tabel — ook in 1990 — niet per definitie een schande voor de auteur.

Th. L. M. Engelen

A. J. van Dijk, *Groen van Prinsterer's lectures on unbelief and revolution* (Dissertatie Vrije Universiteit 1989; Ontario: Wedge publishing foundation, [Amsterdam VU boekhandel], x + 561 blz., \$29,95, f49,50, ISBN 0 88906 020 7).

Groen van Prinsterer onderkende in de geest van zijn tijd de doorwerking van de rationalistische theorieën van de Verlichting, en spoorde in zijn *Ongeloof en revolutie* zijn hoorders en lezers aan zich hiertegen te weer te stellen met aan de Bijbel ontleende principes. Van Dijk wil dit boek, waarin Groen de basis van zijn denken en handelen laat zien, voor een breder publiek toegankelijk maken door er een verkorte Engelse vertaling van te geven, in zijn dissertatie te vinden op pagina 292-539. Hij heeft blijkens zijn verantwoording op pagina 207-208 ernaar gestreefd noch aan de inhoud noch aan de stijl te kort te doen. Ongetwijfeld was het geen gemakkelijke taak een negentiende-eeuws in het Nederlands geschreven boek, en dat nog wel in het proza van Groen, te vertalen in een hedendaags Engels, maar mijns inziens is Van Dijk daarin goed geslaagd.

De vertaling wordt gevolgd door een lijst van in *Ongeloof en revolutie* geciteerde werken, een index van namen, een zakenregister en een lijst van aangehaalde bijbelteksten. Voorafgaan een 269 bladzijden tellende, in dertien hoofdstukken verdeelde studie over *Ongeloof en revolutie*, een samenvatting in het Nederlands en in het Frans en een selecte, maar niettemin uitvoerige bibliografie (285-292).

In zijn 'Introduction' wijst Van Dijk erop, dat Groens boek niet in de eerste plaats een politiek, filosofisch, theologisch of historisch geschrift is, maareen protest tegen de geest van de tijd. Het is tevens een pleidooi voor een hervorming gebaseerd op de geschiedenis en de christelijke beginselen. Groens voorspellingen betreffende de onvermijdelijkheid van tirannie, als men op dezelfde weg voortging, kenmerken het als een profetisch boek. Het subjectivisme en scepticisme van de Verlichting had een filosofie voortgebracht, die geen autoriteit duldde buiten de mens en zijn rede, en het religieuze atheïsme en het politieke radicalisme in het leven riep. De achterliggende oorzaak was ongeloof. Terecht stelt Van Dijk, dat Groen hiermee een unieke interpretatie heeft gegeven van de Franse revolutie, die een totale omkering van de bestaande orde beoogde.

In hoofdstuk I worden de situatie en het klimaat in Nederland in de jaren 1813-1848 beschreven; in hoofdstuk II staat de schrijver stil bij het Réveil en de strijd voor kerkherstel, waarna hij in hoofdstuk III in hoofdtrekken Groens levensloop weergeeft. De auteur geeft zicht op Groens geestelijke ontwikkeling en de invloeden, die hij heeft ondergaan, vooral van Burke, Pascal en De Lamennais. Ook de Belgische opstand maakte diepe indruk op hem. Steeds duidelijker zag hij een schakel tussen de gebeurtenissen en de daaraan ten grondslag liggende ideologie van de Verlichting.

In hoofdstuk V bespreekt Van Dijk een aantal van Groens geschriften uit de tijd vóór 1847, waarin Groen reeds van zijn visie blijk geeft. In het zesde hoofdstuk worden de door Groen gebruikte bronnen besproken. De geschiedenis rondom ideeën te bouwen was niet nieuw, dit werd ook gedaan door Klopstock, Lavater, Bilderdijk en anderen.

De aanleiding tot Groens lezingen was zijn plan het laatste deel van zijn 'Handboek' over de jaren 1795-1813 te schrijven. Toen hij een helder inzicht gekregen had in de samenhang van de gebeurtenissen met zijn visie, wilde hij dat doorgeven als een belijdenis van politieke beginselen en een getuigenis van de heilzame kracht van het evangelie. Het was niet zijn bedoeling een aaneengesloten verhaal van de Franse revolutie te geven. Zijn beschrijving is een doorgaande polemiek met historische verslagen, die een andere interpretatie geven dan hijzelf.

In hoofdstuk X wordt de korte inhoud van het boek weergegeven en in het volgende hoofdstuk